

БОЙОВІ ДІЇ НА ФРОНТАХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Л. Рибченко (Київ)

РАДЯНСЬКІ ВІЙСЬКОВІ МОБІЛІЗАЦІЇ 1943 РОКУ (Київська область, Обухівський район)

«Я був учора на параді Перемоги... Перед Мавзолеєм стояло військо і народ. Маршал Жуков прочитав урочисту і грізну промову Перемоги. Коли згадав він про тих, що впали в боях у величезних незраних в історії кількостях, я зняв з голови вбрання. Оглянувшись, я помітив, що шапки більше ніхто не зняв. Тридцять, якщо не сорок, мільйонів жертв і героїв ніби провалились в землю, або й зовсім не жили, про них згадали, як про поняття... Перед величчю їх пам'яті, перед кров'ю і муками не стала площа на коліна, не замислилась, не зітхнула, не зняла шапки. Мабуть, так і треба. Чи, може, ні?» – такі слова написав у своєму щоденнику Олександр Довженко переможного 1945 року¹.

Вже понад 60 років минуло з часу завершення Великої Вітчизняної війни. За радянських часів її історія подавалась з точки зору імперії – переможця, в якій було прийнято не зважати на ціну перемог, а мільйони людських життів, якими здобувалися ці перемоги, були не варті навіть хвилини мовчання на переможному параді.

У незалежній Україні розпочато процес переосмислення українського виміру в минулій війні. Зважуються воєнні злочини, заподіяні народові як нацистською, так і комуністичною сторонами. Однією з таких малодосліджених тем є участь у визволенні України так званої «чорної піхоти» – щойно призваного поповнення з навколишніх сіл, яке без навчання, без обмундирування, іноді навіть без зброї використовувалося радянськими командирами у найближчих боях. Важливість цієї сторінки війни обумовлена необхідністю встановлення внеску народу України, кожної родини в перемогу над агресором, а також співвідношення втрат з мобілізаційними контингентами, яке дозволяє предметно оцінювати радянське військово-мистецтво і ставлення держави до власного народу.

Першими спробували привернути увагу до долі мобілізованого в період визволення України поповнення письменники. У листопаді 1943 р. Ю. Яновський у статті «Шлях війни» вперше вжив словосполучення «чорна піхота». «По дорогах Полтавщини йде на фронт «чорна піхота». Так називали мобілізованих селян, що не одержали ще військового одягу...»². Через 23 роки вийшла у світ невеличка повість Д. Міщенка «Батальйон необмундированих», в якій йшлося про батальйон щойно мобілізованих українських чоловіків, що

загинули восени 1943 р. під час форсування Дніпра. Коли замполіт хотів посмертно представити полеглих у бою до нагород, то виявилось, що навіть списку мобілізованих складено не було... У 1968 р. О. Гончар торкався даної теми у романі «Собор». Потім були твори В. Захарченка, А. Дімарова, О. Дмитренка, В. Астаф'єва та інших. У 1990 р. побачив світ повний текст «Щоденника» О. Довженка, де неодноразово зустрічаються присвячені «чорній піхоті» записи. Зокрема, за 28.11.1943 р. автор пише: «Сьогодні В. Шкловський розказав мені, що в боях загиває множество мобілізованих на Україні звільнених громадян. Їх звуть, здається, чорносвітками. Вони воюють у домашній одежі, без жодної підготовки, як штрафні. На них дивляться як на винуватих»³.

Суспільство та влада неоднозначно сприймало художні свідчення трагедії небомундированих. Згадаймо сумну долю роману «Собор», який вилучали із бібліотек. Одна із причин цього – сповнена болу і трагізму розповідь про дітей, які пішли за батьками аж до Дніпра, куди їх вигнали напередодні в бій молоді лейтенанти. І ось там очам дітей відкрилася моторошна картина: «Були тільки німі задніпровські горби, що зеленіли озиминою, а по схилах горбів, по тому зеленому, всюди – темніли цятки, цятки... І враз аж змоторошніли від страшної догадки: та то ж вони! В піджаках! Батьки наші!!!»⁴

Вітчизняні науковці звернулися до цієї теми лише у 1990-х роках. Загальні моменти проведення радянських військових мобілізацій в Україні у 1943–1944 рр. та використання поповнення у найближчих боях одним із перших висвітлив у своїх працях М. Коваль. За його підрахунками польовими військоматами на території України було мобілізовано близько чверті мільйона 16–17-річних підлітків⁵.

На сьогодні дослідженням проблеми займаються В. Король та В. Гриневич⁶. Їм присвячені розділи в фундаментальних працях: «Історія українського війська», «Звитяга і жертвовність. Українці на фронтах Другої світової війни», «Політична історія України», «Україна і Росія в історичній ретроспективі»⁷.

Дане дослідження підготовлене на джерелах, які раніше були недоступні широкому колу істориків і мало використовувалися в наукових працях, а саме сповіщеннях про загибель рядових та офіцерів Червоної армії, що в народі отримали назву «похоронки».

До недавнього часу «похоронки» були розпорошені по обласних та районних військоматах України, і їх комплексне дослідження виглядало досить проблематичним. Завдяки зусиллям співробітників Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., які змогли переконати Президента та уряд України в необхідності відповідального й централізованого зберігання даного фонду документів війни, впродовж 2001–2006 рр. до музею було передано понад 5 тис. справ зі сповіщеннями про загибель як рядових, так і офіцерів з усіх областей України.

Треба сказати, що саме науковці музею одними з перших звернули увагу на цей величезний документальний фонд. На початку 1990-х років ними за влас-

ною ініціативою було розпочато використання сповіщень про загибель у науково-дослідній та експозиційній роботі. Були здійснені ряд відряджень для роботи у районних та обласних військкоматах. За їх результатами експозиція музею поповнювалась розділами «Втрачені роди України», «Вдови», тощо. В 1995 р., у ході реекспозиції, в Залі Пам'яті з'явилися «похоронки» полеглих воїнів із села Мельники Чернобаївського району Черкаської області, де після війни проживало 268 вдів. Так на прикладі долі одного села в експозиції розповідається про трагедію всієї України.

У 2003 р. до 60-річчя визволення Києва та у 2005 р. до 60-річчя Перемоги в експозиції музею були створені ювілейні виставки: «І пам'ять, і слава...» й «Переможці». На них вперше у повному обсязі були представлені, передані на той час на тимчасове експонування Міністерством оборони за проханням керівництва Меморіального комплексу «похоронки» з військкоматів м. Києва, Київської області та по декілька справ з усіх областей України й АР Крим. В експозиціях згаданих виставок сповіщення про загибель стали не лише музейним предметом, а й документальним джерелом. З їх допомогою вдалося дослідити, реконструювати долі десятків киян та мешканців інших українських міст і сіл, відтворити трагедію війни у масштабах окремих вулиць, будинків, сіл та конкретних родин. Вони також наочно свідчили про ціну здобутої Перемоги, про рівний ступінь героїки і жертвності представників усіх регіонів нашої Батьківщини.

У ході роботи над виставками були виявлені імена 350 воїнів, повідомлення про смерть яких рідним, що проживали в м. Києві, не були вручені. Причини типові: «адресат вибув», «будинок зруйнований». Через це, як з'ясувалось, прізвища воїнів не увійшли й до попередніх томів «Книги Пам'яті України. Місто-герой Київ». Науковцями музею були підготовлені списки загиблих, і вони стали складовою частиною додаткового тому «Книги Пам'яті України. Місто-герой Київ. «У вічному боргу», що побачив світ у 2005 р.⁸. Також за допомогою переданих документів науковцями музею були написані ряд статей з питань історії військових некрополів м. Києва, втрат у ході оборони та визволення Києва, тощо⁹.

Роботу колективу музею з «похоронками» високо оцінив Президент України та Міністр оборони, які 9 травня 2006 р. відвідали Меморіальний комплекс. Вони задовольнили численні прохання керівництва музею передати справи із сповіщеннями про загибель з усіх областей України та АР Крим до музею на постійне зберігання. Міністром оборони було ухвалене рішення від 22 червня 2006 р. № 6460/з щодо передачі цих справ. До кінця 2006 р. співробітники музею здійснили відрядження до всіх областей України, з яких привезено 5404 справи – 1407446 аркушів (тобто похоронок). Найбільше справ передали Харківська область – 518, Донецька – 368, Вінницька – 391, Запорізька – 376, Полтавська – 351, Чернігівська – 344, тощо. Найменше справ передали Закарпатська область – 1, Львівська – 2, Івано-Франківська – 4, Чернівецька – 11.

Отримані справи – це зброшуровані томи, які у собі мали сповіщення про загибель, що надходили до військкоматів із військових частин. Вони різної форми, не завжди на бланках, іноді написані від руки. Часто до таких сповіщень додавались останні листи воїна, його особисті документи, довідки про склад сім'ї тощо. Також тут були «похоронки», виписані військкоматом стандартної форми.

Серед «похоронок» на рядових та офіцерів Червоної армії, виданих як діючими військовими частинами, санітарними та лікувальними установами, так і районними військкоматами є унікальні документи – поіменні списки загиблих воїнів за заявами родин (Форма 2). Почали вони з'являтися у 1944–1945 рр., а складались місцевими військкоматами на підставі документальних підтверджень призову воїнів до лав Червоної армії.

Для підтвердження факту загибелі чи зникнення без вісти червоноармійця та надання дозволу на вручення «похоронки» рідним, списки відправлялись до Управління по обліку загиблого і пропалого безвісти рядового та сержантського складу. Аналіз викладеної у списках інформації, відповідей на них Управління, а також супровідної документації дає можливість більше дізнатись про обставини мобілізації, загибелі та обліку полеглих наших співвітчизників на фронтах Великої Вітчизняної війни. Ці документи є також одним з небагатьох вцілілих документальних підтверджень проведення на території України мобілізації передовими діючими військовими частинами й використання поповнення у найближчих боях.

Науковцями Меморіалу розпочато тематичне дослідження документального фонду «Похоронки». Дана робота є першою з циклу досліджень про радянські військові мобілізації 1943-го року. Для прикладу взято справи лише одного району – Обухівського. Це – кілька сотень документів, які, зокрема, допомогли окреслити й проаналізувати епізоди безвідповідального використання мобілізованого з України поповнення. Один з таких випадків стався наприкінці грудня 1943 р. поблизу м. Обухів Київської області.

У справах Обухівського райвійськкомату збереглися акти про загибель мобілізованих у 1943 р. до Червоної армії односельців, складені представниками сільради зі слів рідних та підтверджені 2–3 свідками. Оскільки бланк заявки на розшук мав пункт «дата призову до Червоної армії». У випадках, коли заявник не мав ніяких документальних свідчень про мобілізацію розшукуваного, факт його призову підтверджувався очевидцями. Такі документи є в багатьох справах по різних областях України, але акти, складені Обухівською сільрадою, відрізняються тим, що люди свідчили не лише про факт призову своїх рідних до лав Червоної армії передовими наступаючими частинами, а й називали точну дату їхньої загибелі, оскільки щойно мобілізовані солдати гинули через кілька годин, днів, поряд зі своєю домівкою. Рідні підбирали їх на полі бою й ховали на міському кладовищі.

Так, 16 лютого 1945 р. Обухівською сільрадою № 1 була видана довідка «Герашенко Верці Семеновій про те, що її чоловік – Герашенко Василь Іванович у

1943 році призваний в Червону Армію і на полі бою 26.12. 1943 р. вбитий. Похований своєю сім'єю за свої кошти в м. Обухів-І Обухівського району. Справка видана для одержання «ізвіщення»¹⁰. Свідки підтверджували також таку саму долю Живаго Сергія Івановича, який «загинув 3.01.1944 р. на полі бою і був похоронений своєю сім'єю в с. Обухів», Куліша Михайла Івановича – вбитого на полі бою 28.12.1943 р., Михайлюка Грицька Гавриловича й Назаренка Олексія Логвиновича – обоє «вбиті при захисті СРСР 29 грудня 1943 р. й поховані вдома», Музички Івана Омеляновича, загиблого 6.01.1944 р. й похованого 58-річною матір'ю в с. Обухів-ІІ¹¹.

В акті про загибель Колесника Миколи Максимовича не зазначено дати загибелі, але вказане точне її місце – «під селом Матяшівка», що в десяти кілометрах від Обухова. Його тіло так само «забране додому й поховане в урочищі «Великого кладбища»¹².

Що ж відбувалося на цій ділянці фронту 26–29 грудня 1943 року? Яка загальна військова необхідність спонукала ввести у бій непідготовлене поповнення?

24.12.1943 р. військами 1-го Українського фронту було розпочато Житомирсько-Бердичівську наступальну операцію. 26.12.1943 р. на рубежі оборони, що знаходився поблизу сіл Германівка, Германівська Слобідка, Семенівна Обухівського району Київської області вихідне положення зайняли полки 38 стрілецької дивізії 27 армії 1-го Українського фронту. Наступного дня два батальйони провели розвідку боєм, та безуспішно. 28.12.1943 р. частини дивізії перейшли у наступ, але оволодіти вдалося лише першою траншеєю противника. Повторні атаки також успіху не дали. Лише 30.12.1943 р. на правому фланзі ворожа оборона була прорвана. Увесь цей час тут гинули необмундировані...

Колишній бойовий офіцер-піхотинець, ветеран Великої Вітчизняної війни, голова товариства ветеранів 38 стрілецької дивізії О. Лебединцев у своїх спогадах «Отцы командиры» згадував, як проходила підготовка даного наступу та якою гіркою була доля поповнення з Обухівщини.

10.11.1943 р., після визволення Києва, 38 стрілецька дивізія, в якій Олександр Захарович був на той час начальником розвідки 48 стрілецького полку, була перекинута з-під Лютіжа на лівий фланг. Ветеран згадує, що напередодні передислокації солдати й сержанти були перевдягнуті у зимове обмундирування й ... передані в іншу військову частину на плацдармі. Таким чином, у район Обухова дивізія прибула абсолютно небоєздатною. В ній були лише офіцери й деякі спецчастини. Артилерією вона була забезпечена лише наполовину. Серед офіцерів виникло нерозуміння ситуації, але вже наступного дня, після прибуття на місце, командування полку отримало наказ мобілізувати чоловіків з навколишніх сіл, надати їм зброю й посадити в окопи, які вони повинні були відрити своїми лопатами.

Як свідчить О. Лебединцев, таке в його практиці було вперше. «З невеликого села Долина лише у наш полк 14 листопада ми призвали 72-х чоловіків. Одно-

фамільців Кияниця було 13, Киященко й Плюта по 9... Комбати ходили по хатах й призивали під наш Бойовий Прапор усіх, хто залишився вдома, а також тих, хто встиг підрости за два роки окупації... З нового поповнення були сформовані два стрілецьких батальйони... У чому були одягнуті військовозобов'язані, у тому й вийшли на оборону свого рідного села зі своїми лопатами. Коли відрили окопи, їм вручили гвинтівки, автомати, кулемети. Багато так і загинули за десять кілометрів від рідної домівки поблизу Германівської Слобідки, де протягом 27–28 грудня дивізія втратила 132 чоловіків убитими й 285 пораненими»¹³.

За даними «Книга Пам'яті України. Київська область Т. 5.» у грудні 1943 р. лише з м. Обухова у цих боях загинуло 109 чоловік. 29 з них полягли поблизу с. Германівка у перший день наступу – 28 грудня 1943 р. Розвиваючи наступ, радянські частини збільшували й рахунок загиблих місцевих мешканців. За січень – лютий 1944 р. на території Кагарлицького району Київської області, Лисянського району Черкаської області, Бердичівського району Житомирської області, Липовецького району Вінницької області загинули понад 145 чол. Разом, за три місяці наступальних боїв, на полі бою полягли 254 мешканці м. Обухів. Для порівняння – за 2 роки й 4 місяці війни – з 22.06.1941 р. й до визволення міста, на різних фронтах загинули 287 жителів міста¹⁴.

Мобілізовані у 1943 р. мешканці Обухова так само, як й інших українських міст та сіл, опинилися у несприятливих обставинах, як через об'єктивну складну ситуацію, що склалася на фронті, так і через упереджене ставлення до них. Адже вважалося, що в період окупації впродовж 2-х років ці люди перебували під впливом ворожої пропаганди, тобто вони були в уяві багатьох політпрацівників і командирів потенційними зрадниками. Поповненню з визволених територій огульно інкримінувалося – «відсиджувались, поки ми кров проливали, тож тепер змийте власною кров'ю плями окупації». Це було абсолютно неприпустимо та несправедливо.

У 1941 р. окупація України відбувалася скоріше, ніж проходила мобілізація місцевих мешканців. Як відомо, наказом від 23.06.1941 р. була оголошена мобілізація до Червоної армії чоловіків 1905–1918 р.н. З 15.08.1941 р. призивалися воїни 1890–1923 р.н. Місто ж Обухів було окуповане 30.07.1941 р. Тобто, під другу хвилю мобілізації його мешканці не потрапили.

За даними Книги Пам'яті, серед загиблих на території України протягом грудня 1943 р. – лютого 1944 р. обухівчан, близько 120 чол. були повторно мобілізовані солдати 25–38 років¹⁵. У 1941 р. вони пережили жахливий процес розпорошення Червоної армії на радянсько-німецькому фронті. Багато з них були поранені, пропали без вісти, потрапили у полон. Дехто повернувся додому із оточення, з концтаборів. Усі вони вимушено залишились на окупованій території.

Інші ж понад 110 загиблих чоловіків на фронт потрапити просто не встигли¹⁶. Восени 1943 р. вони мобілізувались вперше, але так само повинні

були розраховуватись за помилки командування, здійснені ним у перший період війни. Причому, якщо солдати віком від 37 до 53 років раніше вже служили в армії і мали хоч якийсь досвід військової служби, то 20-річні призовники осені 1941 р., а також 19, 18-річні призовники осені 1943 р. жодними військовими навичками не володіли. Як правило, замість учбових частин юнаки одразу потрапляли під ворожі кулі. Вижити їм не надали жодного шансу.

У списках загиблих мешканців села Долина «Книга Пам'яті України. Київська область Т. 5» де, як пам'ятаємо, до полку О. Лебединцева було мобілізовано 9 чол. із прізвиськом Плюта, загиблими у період з грудня 1943 р. по лютий 1944 р. значаться 11 воїнів. Серед них 8 чол. 1901–1904 та 1921–1926 років народження, які не підпадали під першу хвилю мобілізації у 1941 р. Наймолодшим з них був Плюта Григорій Дем'янович 1926 р.н. Рядовий. Загинув у січні 1944 р. Похований у с. Долина Обухівського району Київської області.

Особливо вражає, що серед загиблих мешканців Обухова є й 17-річні юнаки: Калита Микита Дмитрович. 1927 р.н. Рядовий. Загинув 22.01.1944 р. Похований у с. Тихонівка Лисянського району Черкаської області. Підтілок Іван Семенович 1927 р.н. Рядовий. Загинув у 1943 р. Похований у м. Обухів Київської області. Як сталося, що вони потрапили на передову?

Один з таких 17-річних призовників – М. Набок згадував: «Нас називали «чорнорубашечниками». Ні зброї, ні обмундирування, ні транспорту... Наказували бігти першими в атаку з криками «Ура!», піднімаючи за собою інших бійців. Якось один молодший лейтенант роздобув собі «транспорт» — корову... Побачивши, що офіцер їде на рогатій, солдатика й собі виявили ініціативу — понаскикували соняшничиння, яке було замість зброї. Психологічно почувалися впевненіше: хоча б щось у руках тримали. Скільки таких юнаків полягло в перші дні війни... Моїх земляків (однокласника та його чотирнадцятирічного брата) ворожі кулі скосили одразу. Після бою місцевим жителям дозволяли ховати вбитих. І досі стоїть перед очима картина, як у лютий мороз прийшла мати по загиблих синів. Поклала на санчата й повезла додому...»¹⁷. У тому пеклі Михайлу Даниловичу Набоку пощастило вижити. Вже пізніше він втратив на війні ногу й залишився інвалідом.

Передові частини наступаючих військ проводили мобілізації не зважаючи ні на вік, ні на сімейні обставини чоловіків. У довідці Обухівської сільської ради від 31 січня 1945 р., виданій громадянці Литвин Парасці Михайлівні, уродженці с. Обухів-ІІ, 1911 р. народження значиться, що її чоловік – Литвин Марко Пилипович «погиб при зашиті СРСР 1 січня 1944 р. і похований в с. Обухів-ІІ. Сімейний склад її такий: Литвин Катя Марковна 29.08.1937 р.н., Люба 24.09.1938 р.н., Вера 6.10.1940 р.н., Надія 16.02.1943 р.н. Із сільським господарством пов'язана»¹⁸. Без годувальника залишились Віра, Надія та Любов...

Слід відзначити ще один негативний момент стосовно мобілізованого місцевого поповнення – це відсутність їх у списках військових частин. Сама

поява згаданих актів сільських рад для подання у місцеві райвійськкомати для видачі родинам сповіщень про загибель їхніх рідних свідчить, що військова частина факту призову воїнів не зафіксувала й «похоронки» родині не вислала.

У Червоній армії за час війни склався певний досвід введення у бойові дії великих партій поповнень навіть без дотримання вимог точного обліку, особливо в екстремальних військових обставинах. Один із таких фактів наводиться у книзі під загальною редакцією кандидата військових наук генерал-полковника Г. Кривошеєва «Гриф секретності снят»: «...у початковий період війни було захоплено противником близько 500 тисяч військовозобов'язаних, призваних по мобілізації, але не зарахованих до війська»¹⁹.

Поруч з актами зберігаються й сповіщення про загибель, видані військовими частинами, але вони також не є підтвердженням, що щойно мобілізовані місцеві мешканці були включені в іменні списки цієї частини. Так, наприклад у «похоронці» на червоноармієця Бову Якова Кириловича йдеться про те, що він пропав безвісти 29.12. 1943 р. біля с. Германівська Слобідка Обухівського району Київської області й був «при військовій частині № 42779»²⁰.

Невідомо, в якій частині воював і Максим Сулима – житель с. Германівська Слобідка. Ні сповіщення про загибель, ні даних у Книзі Пам'яті про його долю немає. Залишився загиблий визволитель лише у пам'яті односельців. Клименко Іван Кирилович 1923 р.н., колишній мешканець даного села у своїх спогадах розповів наступне: «Коли появилися наші, то польовий військкомат зібрав усіх військовополонених, зібрав тих, хто повернувся з полону, зібрав тих, хто за ці роки підріс до (коротка пауза) до воєнного службовця [до призовного віку]. До призову оце всіх цих зібрав, і їх вигнали за село, сказали, що треба взяти оту могилу. А на тій могилі були німці з кулеметом. І там їх усіх перестріляли. (пауза) Тому що рушницю дали на п'ять чоловік одну, у своїй одежі погнали брати цю дорогу... цю могилу. А на спині і мати дала мішка, там білизну напевне і... То німці їх усіх перестріляли. (коротка пауза) І батьки пішли туди на поле до тої могили, забрали своїх дітей і поховали. Принесли у село і поховали. Мій сусід, наприклад, Сергій Секало, Секало – це прізвисько, а прізвище Сулима, (коротка пауза) свого сина, Максима, приніс на плечах. (коротка пауза) Не було волів, не було повозки, не було конячки. Приніс на плечах і так (пауза)»²¹.

У результаті досліджень документів загиблих мешканців та спогадів учасників й очевидців подій, які відбувались в Обухівському районі Київської області, видно, що військові мобілізації, основною метою яких є поповнення діючої армії живою силою, у ході визволення України перетворились у суцільну мобілізацію місцевого чоловічого населення. Чоловіків призивали на фронт, не зважаючи на вік, сімейний стан тощо. Одразу вони опинялися на передовій. Більша частина мобілізованих гинула у першому ж бою. За спогадами ветерана – сотнями в один день, з одного села чи району. Усі вони лежать у братських могилах, яких на території Обухівщини 32... Сьогодні вже не-

можливо встановити прізвища усіх, хто спочиває в них, але обставини їхньої загибелі, звички радянського командування перемагати «кількістю, а не вмінням» та «наплювательське» ставлення до рядових, особливо якщо ті «завинили» перебуванням в окупації, повинні стати відомі сучасникам. Не можна допускати, щоб невинні, змиваючи кров'ю несправедливі звинувачення, самі були змиті зі сторінок історії. Лише правдива історія участі українського населення у війні може стати запорукою не повторення трагедії у майбутньому. Вона служитиме вихованню ставлення до громадян держави, як до особистостей, а не до «гвинтиків», та працюватиме на консолідацію нашого суспільства.

¹ Довженко О. Україна в огні. Кіноповість, щоденник. – К., 1990. – С. 276.

² Яновський Ю. Твори. Новели. – Т. 1. – Київ, 1947. – С. 180.

³ Довженко О. Назв. праця. – С. 153.

⁴ Гончар О. Собор. – Москва, 1987. – С. 168.

⁵ Коваль М. В. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995. – С. 78.

⁶ Король В.Ю. Визвольні бої Червоної армії на території України (1943–1944 рр.) // Укр. іст. журн. – 2005. – № 1. – С. 16–34; Король В.Ю. Битва за Дніпро і Київ: героїзм і трагедія. (Маловідомі сторінки) // Воєнна історія. – 2003. – № 5–6. – С. 25–38; Гриневич В.А. Військові мобілізації в Україні 1943–1944 років. // Дзеркало тижня. – 2005. – 3–9 верес.

⁷ Гриневич В.А. Радянські військові мобілізації в Україні // Гриневич В., Гриневич Л., Якимович Б. Історія Українського війська (1917–1995). – Львів, 1996. – С. 370–395; Муковський І.Т. Лисенко О.С. Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни – К., 1996. – С. 393–405; Гриневич В.А. Німецько-радянська війна 1941–1945 рр. // Кучер В.І., Гриневич В.А., Коваль В.С. Політична історія України. ХХ ст. : У 6 т. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945. – К., 2003. – С. 220–245; Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.С. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Радянський аспект для України. – К., 2004. – С. 184–202.

⁸ Книга Пам'яті України. Місто-герой Київ. «У вічному боргу». – К., 2005. – С. 129–174.

⁹ Смолярчук Н., Пасічко Я. Парк Слави – парк Героїв // Військовий музей. – 2006. – Вип. 7. – С. 71–86; Смолярчук Н. «Пам'ять і Слава...» (За матеріалами повідомлень про загибель, що зберігаються в Меморіальному комплексі «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років») // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. праць. – 2005. – Вип. 9, Ч. 1. – С. 227–236.

¹⁰ Фонди Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. (далі – НМІВВВ), ТФ-440. – С. 33.

¹¹ Фонди НМІВВВ – ТФ- 4407. – С. 173.

- ¹² Фонди НМІВВВ – ТФ- 4407. – С. 118.
- ¹³ *Мухин Ю., Лебединцев А.* Отцы – командиры. – М., 2005. – С. 168.
- ¹⁴ Обчислення, здійснені автором.
- ¹⁵ Обчислення, здійснені автором.
- ¹⁶ Обчислення, здійснені автором.
- ¹⁷ *Осінчук Н.* Наш Маресьєв // Хрещатик. – 2004. – 28 жовт. – С. 13.
- ¹⁸ Фонди НМІВВВ – ТФ- 4407. – С. 54, 92, 170, 185.
- ¹⁹ Гриф секретності снят: потери ВС СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах (статистическое исследование). – М., 1993. – С. 140.
- ²⁰ Фонди НМІВВВ – ТФ- 4407. – С. 57.
- ²¹ International Slave- und Forced Labourers Documentation Project. Інтерв'ю з Клименком Іваном Кириловичем, м. Київ, 26.01. 2006 р.